

”כי רוח הזמן“ מאת הרב אברהם שולמן
 הספרותיים - אחרונות של חיים
 ספרותיים המשלבים את המאמר*

איריס כרוש

שלום יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, נמנה עם ראשוני סופרי ההשכלה שהשתמשו בצירוף העברי "רוח הזמן" לציון ה־Zeitgeist¹. במאמר "אם קבלה היא נקבל" (1867), שבו תבע מן הספרות המשכילית תיאור אמיץ ומהימן של המציאות היהודית בהווה, השתמש אברמוביץ בצירוף זה כדי למתוח ביקורת הן על חוסר הרלוונטיות של ספרות ההשכלה לחיים היהודיים והן על השימוש שלה במילון מליצי ונבוב, העשוי ברוח האופנה המתהלכת. אל שלוש הזיקות הללו של הספרות ל"רוח הזמן": הבריחה מן המציאות, התלות באופנות מתחלפות וההכרח המוסרי-האמנותי להתמודד עם המציאות כהווייתה, מכוונים דבריו של אברמוביץ, האומר, לטוב ולרע, "כי רוח הזמן" מצויה היא ברחיים הספרותיים².

ואולם, "רוח הזמן" מצויה לא רק ברחיים הספרותיים של יוצרי תקופת ההשכלה אלא אף ברחיים של חוקרים, מורים וקוראים הניצבים בראשיתה של המאה העשרים ואחת. שכן, מעמדה של ספרות ההשכלה היום בתרבות, בהוראה ובמחקר, גם הוא תלוי תלות כפולה "ברוח הזמן": מצד אחד, ב"רוח הזמן" נעוץ ההסבר לירידתה ולהשתכחותה של ספרות ההשכלה, ומצד אחר, כלי המחקר שנתגבשו ל"רוח הזמן" טומנים בחובם את המפתח לגילוי הרלוונטיות שלה. חקר ספרות ההשכלה בגישות חדשות – בכלים מתחום האנתרופולוגיה, הסוציולוגיה והספרות, וברוח הבינת-תחומיות הנוהגת ב"לימודי התרבות", עשוי להפיח במחקר, בהוראה ובקריאה חיים חדשים. זאת, בין היתר, כי יש בכוחו של מחקר זה לחשוף את נגיעתה של ספרות ההשכלה בקונפליקטים עמוקים ובלתי פתורים, שקרעו את החברה היהודית המזרח אירופית במאה התשע-עשרה ונתרו בעינם בחברה הישראלית בת זמננו ובתרבות היהודית של העת הזו.

* הרברים מבוססים על הרצאה שנשאתי בכנס NAPH שנערך באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע בחודש יוני 2002.
 1. על-פי מאגר המובאות של מפעל המילון ההיסטורי, המדור לספרות חדשה, המונח "רוח העת" הופיע לראשונה ב-1822 בספרו של שמשון הלוי בלך, שכתב: "מההבדלים אשר מרוח העת ההיא נוססו בו". ראו שבילי עולם א, זאלקווא 1822, דף 109 עמ' ב. המונח "רוח הזמן" מצוי בספרו של מרדכי אהרן גינזבורג, קרית ספר, שהופיע ב-1835: "ילו הערה על רוח הזמן להגיד לי את קצה גבול דבר המבוכה אשר תפרוץ בארצם". קרית ספר, וילנה חקצ"ה (1835), עמ' 33. אני מודה לגב' ברכה פישלר שהפנתה אותי למקורות אלה.
 2. אברמוביץ שלום יעקב, "אם קבלה היא נקבל", עין משפט, זוטאמיר תרכ"ו (1867), עמ' 15.

"לימודי-תרבות" – נגע או תרופה?

הגישות החדשות לחקר ההשכלה שאליהן מכוונים דברי הן תוצר של שתי תפנית בחקר ההיסטוריה, החברה והתרבות, שזכו זה מכבר לכינויים מוסכמים. התפנית האחת, שהתחוללה סביב שנות השישים, היא התפנית אל "ההיסטוריה החברתית"³. תפנית זו התבטאה בעיקרה במעבר מעיסוק בהיסטוריה פוליטית ובהיסטוריה של האידיאות לעיסוק בהיסטוריה של בני אדם "פשוטים" ושל חיי יומיום שלהם, תוך אימוץ מתודולוגיות, מודלים, קטגוריות ומושגים מתחום מדעי החברה, כמו מעמד, גזע, מגדר ועוד. כתוצאה מתפנית זו נשתנה מאגר המקורות של חוקרי ההיסטוריה ונשתנו אסטרטגיות הקריאה של מקורות אלה. טקסטים "שוליים" שהיסטוריונים נהגו להתעלם מהם הפכו מקור מידע מרכזי, ודרכי קריאה שהשתכללו בין החוקרים והתיאורטיקנים של הספרות החלו משמשות את ההיסטוריונים. בין היתר, השתכללה קריאת המקורות נגד ההתכוונות העיקרית שלהם, כלומר תוך התחקות אחר הפכים הקטנים וה"סתמיים", שנשתרבו אל הטקסטים כבדרך אגב.

בעקבות הפנייה אל ההיסטוריה החברתית וכפועל יוצר ממנה התחוללה, "התפנית הלינגוויסטית" (The linguistic turn) או "התפנית התרבותית" (The cultural turn), שהחלה מסתמנת סביב שנות השבעים⁴. התפניות הללו עמדו בראש ובראשונה בסימן הבין-תחומיות, כלומר בסימנה של "פלישה" הדדית של תיאוריות ומתודולוגיות מתחומי הבלשנות, הספרות, הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה לחקר החברה וההיסטוריה ולחקר הספרות, לעתים עד כדי טשטוש או קריסה של הגבולות בין הדיסציפלינות.

תפיסת התרבות על מנהגיה, טקסיה, פולחניה ואמונותיה כמקבץ של טקסטים, כלומר כמערכת סימנים וסמלים לא מילוליים שאותם יש לחקור במתודות בלשניות; השימוש במטפורת ה"קריאה" כמטפורה דומיננטית לתיאור פעילותם של חוקרי התרבות בכל התחומים; תפיסת הטקסט ההיסטורי כטקסט הנבנה סביב טרופים (מטפורות, מיטונימיות או סינקדוכות) שנבחרו על-ידי מחברו ב"אקט פואטי" – כל אלה באים לידי ביטוי בגישות המדגישות את "ההיסטוריות של הספרות" ואת "הספרותיות של ההיסטוריה", וכופרות בקיום הבדל של ממש ביניהן⁵.

"התפנית הלינגוויסטית והתרבותית", שבה נעוץ גם כינונו של אחד הזרמים המרכזיים ב"לימודי התרבות", על חגיגת הבין-תחומית ועל קריסת המחיצות שבצידה, נתונה באחרונה לביקורת גוברת. קבלת המסקנות המתחייבות מתפיסות פוסט-סטרוקטורליסטיות, הרואות בלשון ובשיח תבנית נתונה שמעצבת תמיד מראש או "תמיד כבר" (always already) את תפיסת המציאות, וקובעת חיץ שאין להיחלץ ממנו בין האדם לבין העולם; הטלת הספק ביכולת לתאר מציאות או לדעת מהי "המציאות כמות שהיא"; המחשבה שלא ניתן לערוך מחקר אובייקטיבי או לטעון לאמיתותו של כל פירוש או הסבר; הטענות ש"הכל טקסט", ושלא נותר לנו אלא לנתח את הפואטיקה של ההיסטוריוגרפיה ניתוח ספרותי ולשאל,

3. ראו: Victoria E. Bonnell and Lynn Hunt (eds.), *Beyond the Cultural Turn*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles & London 1999, pp. 6-8.

4. שם, עמ' 1-32, ובמיוחד עמ' 9-8.

5. שם, שם. ראו גם: Richard Biernacki, "Method and Metaphor after the New Cultural History", שם, עמ' 62-92. כמו כן ראו:

Lynn Hunt, "History, Culture, and Text", in: Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles & London 1989, pp. 1-21.

למשל, מהן המטפורות הוא מהי הסוגה המשמשת לתיאור מהלך היסטורי – כל אלה יצרו בקרב היסטוריונים תחושה של מביי סתום.

אך דומה שתחושה משברית חריפה לא פחות תקפה על רקע זה דווקא חוגים לספרות אנגלית באוניברסיטאות בארצות-הברית. ב־4.11.1999 פורסם ב־"New York Review of Books" מאמר הנושא את השם "The Decline and Fall of Literature", שהוקדש לביקורת על כמה ספרים ובהם ספרו של חוקר הספרות רוברט סקולס הנושא שם דומה: "The Rise and Fall of English: Reconstructing English as a Discipline".⁶ בזיקה הדוקה לספרים שנסקרו באותה רשימה⁷ טען מחבר המאמר אנדרו דֶלְבֶּנְקוֹ, שהמחלקות לספרות אנגלית באוניברסיטאות בארצות-הברית נתונות במשבר עמוק; שמשבר זה אינו אלא סימפטום של משבר הפוקד את מדעי הרוח והחברה בכללותם; שמעמדם ויוקרתם של מדעי הרוח עומדים על סף קריסה, וכי צמיחתן של תכניות ומחלקות ל"לימודי התרבות" איננה אלא גילוי המוחץ, העצוב והגרוטסקי של משבר זה.

להוכחת דבריו סקר דלבנקו את נושאי ההרצאות הרווחים בשנים האחרונות בכנסים של ה-MLA (Modern Language Association), המשקפים, בין היתר, את התמוטטותה המוחלטת של ההבחנה בין "תרבות גבוהה" – קנונית לבין "תרבות נמוכה" או "תרבות המונים" – פופולרית, כמו גם בין טקסטים ספרותיים ל"טקסטים" לא ספרותיים. הוא טוען שקורסים העוסקים בספרות קלסית ומודרנית ("ספרות-ספרות" כמו שנוהגים לומר היום) מפנים את מקומם בקוריקולום לקורסים המוקדשים לתרבות הפופולרית או, בלשונו, ל"תרבות ההמון", כמו פרסומת, סרטים מצוירים, קליפים, גרפיטי ואפילו פורנוגרפיה. כמו כן מתאר דלבנקו כיצד יוקרתם של החוגים לספרות יורדת, מספר הסטודנטים בהם קטן והם הולכים ומתפוררים. בין היתר, הוא נשען על דבריה של היסטוריונית של התרבות לין הנט שטענה כי "לימודי התרבות" עלולים בסופו של דבר להמיט חורבן על מדעי הרוח, כלומר על ה-Humanities בכלל, בספקם לדיקני האוניברסיטאות גם שיטה וגם צידוק לכנס מחלקות בפקולטות למדעי הרוח תחת קורת-גג אחת, כדי לסגור מחלקות ולצמצם את מספרם הכולל של חברי הסגל.⁸

עמדתו של דלבנקו היא עמדה שמרנית מובהקת: את התיקון לקלקלות שגרם הרלטיוויזם הפוסט-מודרניסטי יכולה, לדעתו, להביא רק השיבה אל הקנון, אל הניו־קריטיסיזם, ואל בסיסן המוסרי של תפיסות ספרות בנות המאה התשע־עשרה כאלה של אמרסון ומתיו ארנולד. מעניין לציין, שהקונוטציה הדתית שנושאת המילה העברית "תיקון" מיטיבה לתאר את תפיסת הספרות של דלבנקו, שעל־פיה יונקת הספרות ממקור רליגיזי, כשם שהדחף הבסיסי של אנשי הניו־קריטיסיזם היה, לדעתו, דחף רליגיזי. בהשראתם טוען דלבנקו, שתפקידו של המורה לספרות ללמד יצירות מופת קנוניות, ובדומה למורה־דת או לכהן־דת עליו להוביל את תלמידיו לחוויה של הזדהות והארה ושל גילוי אמת אנושית־מוסרית נצחית ועמוקה.

Andrew Delbanco, "The Decline and Fall of Literature", *New York Review of Books* pp. 32-37, 4.11.1999.

7. בין הספרים הנידונים ברשימה:

Alvin Kernan (ed.), *What's Happened to the Humanities?* Princeton University Press, Princeton, N.J. C1997;

Alvin Kernan, *The Death of Literature*, Yale University Press, New Haven 1990;

Michael Berube, *The Employment of English: Theory, Jobs, and the Future of Literary Studies*, New York University Press, New York C1998;

John M. Ellis, *Literature Lost: Social Agendas and the Corruption of the Humanities*, Yale University Press, New Haven 1997.

Lynn Hunt, "Democracy and Decline: The consequences of Demographic Change in Humanities," in: Alvin Kernan (ed.), *What's Happened to the Humanities?*, p. 28.

ראוי שאקדים ואומר, שאינני מזדהה עם תביעותיו של דלבנקו לשוב אל תפיסת הספרות של הניו־קריטיסיזם. לא זו בלבד שאני מסרבת להתייצב לימין שומרי החומות של הקנון הספרותי; אני אף סבורה שחובה לפרוץ אותם. אולם, כמו דלבנקו, אני נוטה לדחות את הרלטיביזם ואת האנטי־פוזיטיביזם הקיצוני ששטף זרמים מרכזיים בתחום ”לימודי התרבות”. נראה לי, שכל ניסיון לחקור את הספרות ולהורות אותה לאור גישות שגובשו בהשראת ”התפנית התרבותית” מחייב להתייחס לביקורת על לימודי התרבות בכובד ראש ולנסות להתמודד עמה. עם זה ברצוני להדגיש, שבחירתי לפתוח בתיאור המשבר הפוקד את החוגים לספרות אנגלית ובויכוח על ”לימודי התרבות”, לא רק כדי לומר שאני מודעות לבעיות שבהן כרוך המחקר בתחום, אלא גם מפני שאני מוטרדת מגרסתו ה”מקומית” של משבר כפול זה, בעיקר במה שנוגע למעמדה של ספרות ההשכלה בתרבות, בהוראה ובמחקר.

אפשר לטעון במידה רבה של צדק, שאין דמיון בין מצבם של החוגים לספרות עברית בארץ למצבם של החוגים לספרות אנגלית בארצות־הברית. בקוריקולום של החוגים לספרות עברית רחוקה התרבות ה”פופולרית” מלתפוס את מקומו של הדיון בספרות הקנונית, וניתן בהחלט לומר, לטוב ולרע, שהמחיצה בין הספרות הקנונית לספרות הפופולרית עודנה רחוקה מלקרוס. אולם אין זה מן הנמנע שכמו בנושאים אחרים, מגמות שכבר הגיעו לשיאן באוניברסיטאות בארצות־הברית עושות את דרכן בבטחה אלינו. מצד אחד, ישנה אפשרות שגם החוגים לספרות עברית יירתמו לשרותו של סדר יום חדש, ויוזנח העיסוק בספרות כתובה ובכלל זה בספרות הקנונית הקלסית. מצד אחר, מאיים לא פחות, ישנה אפשרות, שהגישות שהתגבשו בתחום לימודי התרבות יידחו על הסף, בטרם מוצה פוטנציאל התובנות הפורה הטמון בהן. נראה לי שבשתי האפשרויות האלה אורבת סכנה הן למחקר והן להוראה של ספרות ההשכלה.

הקורא המודרני: "ארון הספרים היהודי" ומעמדה של ספרות ההשכלה

עם כל הזהירות הנדרשת בכל שימוש בהכללות גורפות ניתן לומר, שהקוריקולום ונושאי המחקר ברוב החוגים לספרות עברית באוניברסיטאות מצביעים על נטייה גוברת והולכת של חוקרים ומורים צעירים לעסוק בספרות העכשווית לאור תיאוריות פוסט־סטרוקטורליסטיות ופוסט־מודרניות. לא כאן המקום לנתח את כל הגורמים ל”סחף” אל העכשווי, ולא כאן המקום לדון בהשלכותיו הן בתחום הדידקטי והן בתחום הכשרתם של סטודנטים לעבודה מחקרית. אולם קשה לכפור בתרומתו של סחף זה למעמדה השולי של ספרות ההשכלה בקוריקולום. אף־על־פי שאי אפשר לתלות את זניחתה של ספרות ההשכלה ב”מפנה התרבותי” או ב”משבר הפוסט־מודרני”, לא

יהיה זה בלתי רלוונטי לציין שיש לה ממד פופוליסטי, העולה בקנה אחד עם ביטול ההיררכיה בין הקנוני לפופולרי. יתירה מזאת, קשה להתעלם מכך שבעיני רוב הסטודנטים הספרות שקדמה לעמוס עוז וא"ב יהושע נתפסת כ"ספרות עתיקה", ואם כמה מבחירי סופריה של תקופת התחייה כמו ברנר וברדיצ'בסקי, ביאליק וטשרניחובסקי עודם נלמדים, הרי שספרות ההשכלה הולכת ונמחקת ואולי כבר נמחקה מן התודעה. דומה שמספרם של הקורסים על ספרות ההשכלה פוחת, מספרם של הסטודנטים הבוחרים בהם יורד בהתמדה, ובודדים הם מקדישים לה את עבודות המ"א, שלא לומר את עבודת הדוקטורט שלהם.

בניסוח פרדוקסלי משהו ניתן לומר, שספרות ההשכלה היא לקסיקה שלא זכתה להכרה. מה גם שיחסה של החברה הישראלית לקלסיקה, כלומר לספרות שכן זכתה להכרה, הוא יחס תמוה התובע ניתוח והסבר. שלא כמו באומות אחרות בתרבות המערב, אין בארץ ולו הוצאת ספרים אחת המפרסמת טקסטים קלסיים מן הספרות העברית במחיר שווה לכל נפש, ואין ולו חנות ספרים אחת המחזיקה את הספרות הקלסית על המדף. אם לא די בכל אלה הרי שספרות ההשכלה "נופלת בין הכיסאות". ראשית, כי היא איננה נתפסת כפרק חיוני להבנת הספרות העברית המודרנית. כאילו ברנר וברדיצ'בסקי, ביאליק וטשרניחובסקי, עגנון והזו ואפילו עוז ויהושע "נולדו מן היס". ושנית, כיוון שהיא איננה נתפסת כחלק אינטגרלי ממה שמקובל היום לכנות "ארון הספרים היהודי"⁹, כאילו אכן הספרות העברית החדשה עומדת בסימנו של נתק מוחלט מן הספרות היהודית לדורותיה, כפי שטען ברוך קורצוויל במידה גדולה של תוקף, כעס וצער.¹⁰ על רקע זה לא יהיה זה מרחיק לכת לומר, שמבחינה מסוימת מעמדה זה של ספרות ההשכלה הוא סימפטום לשעיים חברתיים ולתפיסת תרבות שאינם שונים בהרבה מאלה שרווחו בחוגים נרחבים בתקופת ההשכלה.

ראוי להודות, שמבחינות מסוימות תהליך ההתרחקות מספרות ההשכלה הוא תהליך טבעי ובלתי נמנע. אי אפשר להתעלם מכך שבנוסף לשיקולים אסתטיים, פואטיים, אידיאולוגיים, פוליטיים או כלכליים-פופוליסטיים, הנוטלים חלק בעיצובם של הקנון ושל הקוריקולום, פועל ההיגיון המוצק של "ישן מפני חדש תוציאו", והצורך המתמיד במודרניזציה וב"עדכון" של תכנית הלימודים.¹¹ אי אפשר להתעלם גם מכך שכבר אצל סופרי תקופת התחייה הסתמן בעוצמה בלתי מבוטלת תהליך ההתרחקות מספרות ההשכלה.

ברדיצ'בסקי מעיד שכבר בנעוריו, בהשפעת קונטרסו של פרישמן "תהו ובהו"¹², גילה שספרות ההשכלה איננה רלוונטית לחייו, והוא מתאר את התסכול המעיק שהיה כרוך בקריאתה:

ימי "אהבת ציון" וכל שירת "אודם השמים" עברו, "ביאורי מקראות" וחכמת-הטבע היבשה של צבי הכהן רבינוביץ לא הספיקו לנו עוד, וריב"ל במחקריו הישרים ב"בית יהודה" ו"תעודה בישראל" חדל להיות האישי אשר אותו אנו מבקשים.¹³

9. ביאליק חזה את התופעה וחשש מפניה כשהגה את רעיון הכינוס, וראו: חיים נחמן ביאליק, כל כתבי ח.נ. ביאליק, דביר, תל-אביב תרצ"ט (1939), עמ' קצר-רא. עוד לעניין זה ראו: איריס פרוש, קנון ספרותי ואידיאולוגיה לאומית, מוסד ביאליק ואוניברסיטת בן-גוריון, ירושלים 1992, עמ' 130-143.

10. ברוך קורצוויל, "בעיות יסוד של ספרותנו החדשה", ספרותנו החדשה - המשך או מהפכה, שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ך (1960), עמ' 11-146.

11. John Guillory, *Cultural Capita: The Problem of Literary Canon Formation*, University & of Chicago Press, Chicago London 1993.

12. דוד פרישמן, תהו ובהו, ווארשא תרמ"ג (1883).

13. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "דוד פרישמן - ציון", כתבי מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי) (מאמרים), דביר, תל-אביב תשכ"ו (1966), עמ' רו-רח.

לעומת זאת מתאר ברדיצ'בסקי בהתרגשות ניכרת את עומק החוויה של הקריאה ביצירה רלוונטית כמו "חטאות נעורים":¹⁴

היודי הגדול של צלפחד בר-חושים התועה, האיש הקובל על אבותיו, הקובל על רבותיו, [...] והקובל על הכתב והמכתב, שהחשיכו את חיינו, שהובישו לשד נעורינו ועשו אותנו ללא-אדם – העיר אותנו להרגיש את הרוחק אשר בנשמתנו אנו, ועורר בנו געגועים וכליון-נפש, להתיר חרצובות ולצאת מהמאסר הארוך... [...] לא זכרונות מתמול נגולו לפנינו, כי אם חיינו אנו, חיינו כמו שהם מצאנו בדבריו.¹⁵

על הפיכתה של ספרות ההשכלה לבלתי רלוונטית ועל תהליך ההתרחקות ממנה מספר גם ברנר, כשהוא פונה לתיאור חווית הקריאה הראשונה בספרי אגורה ובסיפורו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ ("אז") "באפס תקוה":

הנה הספור "באפס תקוה", אחת היצירות הראשונות של אז"ר [...] נער הייתי בקראי בה בראשונה, נער חובש בית-המדרש. שפה אחרת לא ידעתי. ובעברית – "עייט צבוע" של מאפו זר ומוזר; "הירושה" של סמולנסקין משעמם עד לכאב; סיפוריהם של יל"ג, יכנה"ז וכו' – המצאות ה"לשון" לחידודא, שהנפש לא תרווה מהן כלל וכלל. והימים ההם – ימי ראשית "המהלך החדש" מבית מדרשו של "מנחם הסופר", בהישמע לראשונה המלה "ריאליזם". המלה התורית הזאת לא היתה מוכנת לנו, נערי-הישיבה, אבל מזלנו חזה שאיזה דבר חדש נעשה כאן באמת. "ספרי-האגורה", שהיו מתחילים ישר ב"הוא", [...] הספרים הקטנים ההם נבלעו כככורה בטרם קיץ. [...] לְהֵט צמאון-הקריאה עד לבלתי נשוא.¹⁶

אולם הרוחק של הסטודנט בן ימינו מספרות ההשכלה, ובפרט זה של הסטודנט החילוני, חניך מערכת החינוך הכללית, הוא רוחק כפול ואפילו משולש. לא זו בלבד שספרות ההשכלה נראית לו כספרות שהישגיה האמנותיים-האסתטיים מוגבלים אם לא למטה מזה, ספרות הנתונה בעידן של ילדות, כדרך שניסח זאת כבר פרישמן;¹⁷ לא זו בלבד שהיא נראית לו כספרות העוסקת בחוויות לא רלוונטיות, כפי שחשו כבר ברדיצ'בסקי וברנר. אלא שהיא כתובה בלשון "זרה", רחוקה, ארכאית ואלוסיבית, שקריאתה (כמו כתיבתה בשעתה) תובעת ידע של למדנים.¹⁸ לא יהיה זה אפוא מרחיק לכת לומר, שרוב תלמידיהם החילוניים של החוגים לספרות עברית באוניברסיטאות אינם נמנים עם נמעניה הטבעיים של ספרות ההשכלה, והם חסרים את "תיבת התהודה" כמו גם את כישורי האוריינות התרבותית הנדרשים לפענוחה.

על רקע מה שנראה לי כמשבר ביחס לספרות ההשכלה ברצוני לטעון, שדווקא תיאוריות ומושגים שפותחו, הוגדרו ויושמו בתחום לימודי

14. משה ליב ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים א-ג, מוסד ביאליק, ירושלים 1970.

15. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "משה ליב ליליינבלום – רשימה", שם, עמ' רה.

16. יוסף חיים ברנר, כתבים ד, הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים, תל-אביב תשמ"ה (1985), עמ' 1305-1306.

17. דוד פרישמן, כל כתבי דוד פרישמן ומבחר תרגומי א. מרכו, ורשה תרע"ד (1914), עמ' 46.

18. טובה כהן, "השכניקה הלמדנית" – ציפון של ספרות ההשכלה, מחקרי ירושלים בספרות עברית יג (1992), עמ' 137-161.

19. ראו, למשל:

Graeme Turner, "The Idea of Cultural Studies," In: *British Cultural Studies, Media and Popular Culture* 7, Unwin Hyman, Boston, 1990, pp. 11-40; "the British Tradition: A Short History", *ibid.* pp. 41-86.

20. על עבודתו של רוברט דרנטון וממשיכיו בתחום ההיסטוריה של הספר ותולדות הנאוות ראו: Haydn T. Mason (ed.), *The Darnton Debate*, Information Press Ltd, Eynsham, Oxford 1999.

לסקירת התחום ראו: Jonathan Rose, "The history of books: revised and enlarged שם, עמ' 83-104. כרגם לחקר ההיסטוריה של קהל הקוראים ראו: Jonathan Rose, *The Intellectual Life of the British Working Class*, Yale University Press, New Haven and London 2001.

21. מעקב אחר הנושאים, הלשון והרטוריקה הרווחים בדרשות הנישואות ב"ערוצי הקרש" מעלה, שבעיות אלה תוססות בחברה הישראלית גם היום. לא זו בלבד שערוצים אלה פונים לקהלם בלשון צופן סגורה ואינטימית שנועדה להדיר, לבזו ולהשניא את ה"אחרים", אלא שסוגיית הנאוות וההשכלה בשיח זה היא ממשית, חיה ואקטואלית. יתרה מזאת, שיח זה מתגלה כרווי להט אנטי משכילי ארסי, שגם הרטוריקה וגם מילון המושגים שלו דומים להפליא לאלה של השיח החרדי כמאה התשע-עשרה.

22. השימוש במונח "חרדים" לכינויה של האורתודוקסיה בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה נשען על לשונם של אנשי התקופה, והוא קיצור של כינויים רווחים כגון: "החרדים לדבר השם", "החרדים על דתם", "חרדים על דבר אמונתם", "היראים והחרדים המדקדקים

התרבות, אותן גישות שלא מעט חוקרים במערב סבורים כי הן מרדדות את הדיון הספרותי או מובילות למבוי סתום, יכולות לרענן את הקריאה בספרות ההשכלה, וכי יש בכוחן לעורר עניין ולהאיר עיניים. נטילה אחראית וביקורתית של הנחות, תיאוריות ומתודולוגיות מתחום "לימודי התרבות", בעיקר כפי שנתגבשו במסורת הבריטית,¹⁹ והחלתם על חקר ספרות ההשכלה והוראתה, מאפשרת לא רק לגלות בספרות זו פנים חדשות, אלא אף להחזיר לה את המעמד הראוי לה בקוריקולום של הסטודנט לספרות עברית ובתודעת התרבות שלו. וחשוב עוד יותר, בחינתה של ספרות זו מפרספקטיבה סוציו-ספרותית מבעד לעדשת מחקרי ההיסטוריה של הספר ושל קהל הקוראים, ברוח מחקריו של רוברט דרנטון וממשיכיו הרבים,²⁰ עשויה לחשוף את היבטיה הרלוונטיים ולהאיר את ממדי העומק של מתחים ובעיות תרבותיות שנתרו, כאמור, גם היום, בלתי פתורות.²¹

דע, כוח, מאדר ו"מהפכת הקריאה" של ספרות ההשכלה

את ספרות ההשכלה יש לחקור, לקרוא ולהורות בראש ובראשונה בהקשרה של מלחמת התרבות שבכבשונה נוצרה, מלחמה שלשמה גייסו הפלגים הניצים את כל המשאבים החברתיים והתרבותיים שעמדו לרשותם. עיקר המאבק ניטש על השליטה בחינוך, בלשון וביתר המנגנונים ששימשו לעיצוב התודעה ולשכפולו של הסדר החברתי הקיים. הספרות החדשה, עם כל חשיבותה כשופר רעיוני משכילי, היתה רק אחת מזירות המאבק הללו, ועוצבה במידה רבה על-ידי הזירות האחרות. במילים אחרות, אופייה וכיווני התפתחותה של ספרות ההשכלה הושפעו ממדיניות האוריינות שנהגה בחברה בת הזמן, ומדיניות זו היתה קשורה לבלי הפרד במבני הכוח שהתקיימו בחברה זו: מן ההיררכיה המיגדרית; מחלוקת התפקידים בין המינים; ממנהגי הנישואין; ממבנה המשפחה; מן הריבוד החברתי על-פי יוקרת הלמדנות והייחוס; מן הריבוד המעמדי על-פי משלח-היד וגודל הממון; ומעבר לכל אלה – ממידת השליטה של המנהיגות המסורתית במוסדות החברה, במנהגיה ובאורחות חייה. הגורמים הללו שימשו, כל אחד על-פי דרכו, זירה למאבקים האידיאולוגיים שהתנהלו לאורך המאה התשע-עשרה בין חרדים למשכילים.²² החלוקה הבלתי שווה של כישורי האוריינות בין גברים לנשים ובין תלמידי חכמים לעמי ארצות, שעיצבה את מבנה החברה המסורתית, שימשה בתקופת ההשכלה כלי חשוב ואפקטיבי במלחמה במשכילים ובספרותם, וסייעה בידי הרבנים לאטום את החברה מפני חדירתם של רעיונות ההשכלה והמודרניזציה.²³

ספרות ההשכלה לא נוצרה בחלל הריק. היא נכתבה ופעלה בתוך המבנה התרבותי, החברתי והאידיאולוגי שבו היו קוראיה נתונים. מבנה זה עיצב את דמותה במידה מכרעת. הברירות הספרותיות שלה היו תלויות בראש ובראשונה בדיוקנם של נמעניה ובכישורי האוריינות הטכנית והתרבותית

במצוה", "החרדים והיראים מבני הדור הישן", או "החרדים והיראים". ראו, למשל, מרדכי אהרן גינבורג, אביעזר, ווילנא תרכ"ד עמ' 124; שלום יעקב אברמוביץ, ספר תולדות הטבע ג, וילנה 1872, עמ' xxi; פרץ סמולנסקי, "קבורת המור", השחר 4, (1873), עמ' 676, 724; מרדכי בן הלל הכהן, כבר, שטיבל ורשה תרפ"ג, 1923, עמ' 208; "קראקא – (בנות סדרות משרכות דרכיו)", המגיד, 1, (1987), גל' 48, עמ' 395, ועוד. בדרך כלל, השימוש בכינוי "חרדים" לא נשא משמעות שלילית, להבדיל מכינויים אחרים שרווחו בלשון המשכילים כגון "קנאים", "מורדי אור" ודומיהם. לאפיון האורתודוקסיה ותגובתה למודרנה במזרח אירופה ראו: ישראל ברטל, "תגובות למודרנה במזרח אירופה: השכלה, אורתודוקסיה, לאומיות", שמואל אלמוג, יהודית ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), ציונות ודת, מרכז ולמן שזר ומכון טאובר, ירושלים-בוסטון 1994, עמ' 32-21.

23. איריס פרוש, נשים קוראות – יתרונה של שוליות, עם עובד, תל-אביב 2001, עמ' 43-1.

24. שם, עמ' 101-247.

שלהם. גורמים אלה השפיעו על הפנייה אל הרומן ההיסטורי, על התפתחות הרומן הפופולרי בידיש, על בחירת הקורפוסים ששמשו מאגר לאלוזיות ולזיקות בין-טקסטואליות, על משק הדמויות, על מהלכי העלילות, על מדיניות התרגום ועוד.

ההתחקות אחר מדיניות האוריינות שהונהגה בחברה היהודית המסורתית מעלה שנטייתה הטבעית היתה להדק את הפיקוח על הגברים, שהופקדו על שמירת ערכי הדת, התרבות והרוח, ולהקל ראש בפיקוח על הנשים. עליונותם של הגברים, על-פי סולם הערכים של החברה המסורתית, לא התבטאה רק בפריבילגיות הניתנות לבני המין או המעמד המועדף, אלא גם בהגברת הפיקוח ובהגבלת החרות. לעומת זאת הנשים האורייניות, שפריבילגיות רבות נמנעו מהן, נהנו מדרגות חופש ומיתרון שוליותן. שלא כמו הגברים, נשים אלה יכלו לבחור את חומר הקריאה שלהן ולקרוא ספרות יפה בידיש ובלעז כמעט באין מפריע.

תוצאותיה של מדיניות זו הביאו לכך שאת אחת הפרצות הגדולות בחומת הבדלנות החרדית בכל הנוגע לקריאה קרעה דווקא אוכלוסיית הנשים האורייניות. אותן נשים קוראות היידיש והלעז חשפו בעצם קיומן כשל מובנה במנגנון הפיקוח של החברה המסורתית.

על רקע זה ותחת אילוצים לא פשוטים, אנו עדים למהפכת קריאה שהתחוללה בחברה היהודית במזרח אירופה בעיקר למן המחצית השנייה של המאה התעש-עשרה. מהפכה זו לבשה צורות שונות אצל גברים ואצל נשים, וקריאה ביקורתית של ההבדלים ביניהם יכול לפענח כמה מן הצפנים התרבותיים העמוקים של החברה היהודית באותה התקופה.²⁴ כדי לסבר את האוזן אביא לכך שתי דוגמאות, בדמותן של שתי סיטואציות קריאה. בספרו "האבות והבנים" מתאר מנדלי קבוצה של בחורי ישיבה מתמשכלים קוראים שילר:

תחת אחד העצים ישבו פרחי-משכילים מבחורי-ישיבה אחד קרא מתוך ספר בניגון, שולח אצבע ומנענע גופו, כדרך הלומדים גמרא, וחבריו מקשיבים לקולו. וכולם מתלהבים ופניהם להבים. [...]

איני רוצה לבטל אתכם מתלמוד תורה – אמר להם בן-דוד.

– אין בזאת בטול תורה. "שליחות משה" לשילר אנחנו קוראים – עונים הבחורים כאחד [...]²⁵

הקריאה נעשית בחוץ, בחיק הטבע, אך כישורי אוריינות המכוונים ללימוד התלמוד מופעלים בקריאת יצירתו של שילר. ואילו כך מתאר י"ל פרץ אישה קוראת, כשהפעם מדובר בקריאת רומנים רומנטיים בידיש:

שערותיה האדומות פרועות ומפוזרות על שכמה, ומשני עברי פניה הירוקים, המעידים כי רוב מזונותיה תפוחי-אדמה. אך ידיה

25. מנדלי מוכר ספרים, "האבות והבנים", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, דביר, תל-אביב השי"ז (1957), עמ' טו.

רועדות, הלב מפעם, העינים הגדולות לזהות והחזה מתרומם ונופל כגל...

נורא הוא הספור, שהיא קוראת...

הנאהבים והנעימים נפרדו... שודדים באו... וגם השפיפון נראה...

הה! השפיפון!

והנר אך מהבהב, עוד מעט ויכפה הנר, והיא לא תדע מה היא

בסופו של השפיפון.²⁶

26. יצחק ליבוש פריץ, "הקוראת", כל

כתבי י. ל. פריץ ד, ספר ראשון, תל-

אביב תש"ט (1949), עמ' כו-כו.

נראה לי שבמובנים מסוימים, דגם יתרון השוליות של הנשים עשוי לפענח תופעות תרבותיות המתחוללות גם היום, ובהן הריבוי היחסי של סופרות ומשוררות דתיות, והבולטות של נשים בעריכת כתבי-העת של החברה הדתית לזרמה

ולסיכום – חקר ספרות ההשכלה אינו יכול להצטמצם בדיון פורמליסטי ופואטי, כשם שאין הוא יכול להצטמצם בדיון במסכת ההתגוששויות האידאיות, או בהגותן של אליטות מסורתיות ומשכיליות. על המחקר להתחקות אחר דיוקנם של קוראים יחידים, ודיוקנם הקבוצתי של קהלי הקוראים, שאנשים ונשים מן השורה הרכיבו אותם.

ממגמה זו עולה, שהתקרבות להבנה שלמה יותר של ספרות ההשכלה ושל חלקה בתהליכי החילון והמודרניזציה מחייבת לחרוג אל מעבר לחקר הספרות העברית הקנונית. שכן היא תובעת קריאה של המפה התרבותית והספרותית מן השוליים אל המרכז ולא רק מן המרכז אל השוליים. הצורך בהיסט זה מן האליטה שיצרה את ספרות ההשכלה לעבר קוראיה, ומן הספרות הקנונית אל עבר הספרות הפופולרית, עולה כמובן בקנה אחד עם כמה מהנחות היסוד של "לימודי התרבות" והמחקר הסוציו-ספרותי.

אני ערה לכך שהעיסוק בספרות בכלים סוציולוגיים הוא עיסוק מעורר חשד. רבים חוששים מן הרדוקציוניזם של הסברים תרבותיים, היסטוריים, חברתיים, כלכליים או אידיאולוגיים לתופעות ספרותיות, בשל מה שנראה כנטייתם של אלה להתעלם, או למעט בחשיבותם של האישיות האינדיבידואלית, של הגאונות היוצרת, ושל ההיבטים האסתטיים ביצירה האמנותית. אולם לא זו בלבד שחקר הספרות בקונצפט הבין-תחומי של "לימודי התרבות" איננו כרוך בהכרח בהתעלמות מהיבטים אלה, אלא שספרות ההשכלה, ובכלל זה ספרותם של גדולי אמניה, מפליאה להיענות לקונצפט זה.

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב